

РОЗДЕРЖАВЛЕННЯ (ДЕКОМУНАЛІЗАЦІЯ) СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ПОВСЯКДЕННЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (1991 – 2014 РР.)

Падалка Сергій Семенович

доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник,
завідувач сектору новітньої історії та політики,
Інститут історії України НАН України, м. Київ
e-mail: seriogap@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-8478-5332>

Анотація. *Мета статті* полягає у з'ясуванні наслідків впливу на повсякденне життя сільського населення процесів роздержавлення (декомуналізації) соціально-побутової інфраструктури. **Методологія** базується на принципах історизму, системності, верифікації. *Задіяно* проблемно-хронологічний, ретроспективний методи. **Наукова новизна** полягає у розширенні розуміння змін у соціальній структурі українського суспільства, сільському розвитку після 1991 року, з'ясуванні впливу процесів декомуналізації соціально-побутової сфери на сільське повсякдення. **Наукове опрацювання** проблеми знайшло відображення в роботах Я. Федоренко, Л. Ковпак, М. Ігнатенко. Сприяло реконструкції різних аспектів змін побутових умов життя сільського населення роботи економістів В. Прокопи, О. Павліва, а також опубліковані джерельні матеріали. **Основні результати** дослідження: встановлені загальні тенденції розвитку форм власності підприємств побутового обслуговування населення, виявлений взаємозв'язок між складними трансформаційними процесами у соціально-побутовій сфері села і умовами проживання населення, показана нерівномірність соціально-побутового розвитку сіл України, зокрема проникнення новітніх стилів та смаків до великих сіл і архаїзації і деградації побуту у депресивних селах.

Ключові слова: село, побут, декомуналізація, населення, умови життя, власність, житло, господарство, торгівля, будівництво.

Постановка проблеми. Важливу роль у задоволенні життєвих потреб сільської людини відіграє соціально-побутова інфраструктура. Вона включає сукупність об'єктів, що забезпечують задоволення потреб сільського населення шляхом надання йому низки благ. Інфраструктура опосередковано впливає на забезпечення належних умов праці і відпочинку. Її складові і характер залежали від розмірів села, кількості населення та вікових груп. Побутова інфраструктура разом з іншими чинниками економічного характеру справляють вплив на природне відтворення населення, примноження трудового потенціалу села.

Стан інфраструктури залежить від розвитку на селі сільськогосподарських і несільськогосподарських видів діяльності населення, місця розташування населеного пункту. У великих селах з потужним економічним потенціалом, а також приміських селах побутова мережа зазвичай розвивалася більш успішно. Менш розвинуту інфраструктуру мали села, розташовані на далекій відставанні від районних і обласних центрів, шляхів сполучення тощо.

Мета: з'ясувати наслідки впливу на повсякденне життя сільського населення процесів роздержавлення (декомуналізації) соціально-побутової інфраструктури.

Виклад основного матеріалу. Після 1991 р. розпочався період, який позначився переважно негативними змінами в інфраструктурному комплексі українського села. Реорганізація колгоспно-радгоспної системи господарювання об'єктивно вимагала вирішення питання про подальшу долю об'єктів, які до цього становили власність колгоспів, радгоспів, міжгоспів. Це зумовлювалося і тим, що агропідприємництва, через фінансові труднощі, втрачали можливості їх утримувати. Таким чином, постало багато питань, пов'язаних із перепідпорядкуванням побутових підприємств.

У 1996 р. уряд України з метою створення сприятливих умов для подальшого розвитку соціально-побутової сфери села ухвалив постанову «Про поетапну передачу у комунальну власність об'єктів соціальної сфери, житлового фонду господарських, переробних та обслуговуючих підприємств, установ, організацій агропромислового комплексу, заснованих на колективній та інших формах недержавної власності» [Постанова Кабінету міністрів від 5 вересня 1996 року № 1060]. Постанова була націлена на безоплатну поетапну передачу протягом 1997 – 2001 рр. у комунальну власність об'єктів соціальної сфери, житлового фонду разом з об'єктами інженерного забезпечення сільськогосподарських, переробних і обслуговуючих підприємств, установ і організацій агропромислового комплексу, що знаходилися на їх балансі.

Лише протягом 1997 – 1999 р. у комунальну власність сільського самоврядування було передано до 50% об'єктів соціальної сфери. На початку 2000-х на балансі колективних та державних сільгоспідприємств, акціонерних товариств, виробничих кооперативів, ще знаходились понад 5 тис. дошкільних закладів освіти, 4700 закладів культури, 327 будинків для людей похилого віку, майже 5 тис. шкіл, 55 тис. км. інженерних мереж [Федорченко, 2015, с. 243].

У наступні роки продовжувалася робота по передачі об'єктів від господарств у комунальну власність територіальних громад. Так, на 2001 р. органам місцевого самоврядування було передано 1600 загальноосвітніх шкіл, 1215 дитячих садків, 1311 закладів культури. Комунальною власністю сіл стали усі лікарняні заклади та інженерні мережі. Складнішою ситуація виявилася із передачею житла. Зокрема, спочатку у комунальну власність було передано лише 38% житла, яке належало підприємствам, установам, організаціям [Федорченко, 2015, с. 244].

Актуалізувалося також і питання фінансування об'єктів соціальної сфери села. Адже, як виявилось, держава практично була не в змозі виділяти кошти для соціальних потреб усіх без винятку сіл. З року в рік обсяги державних вкладів ставали все меншими і меншими. Ухвалені державні програми розвитку сільських територій, не приносили ефекту, без підведення під них солідної фінансової основи. Урядові органи, які мали компетенцію виконання даних рішень, часто перепідпорядковувалися або ліквідовувалися.

Таким чином, труднощі з передачею у комунальну власність місцевих органів влади підприємств соціальної інфраструктури та їх з фінансуванням призвели до значного скорочення їхньої кількості на селі. Для багатьох дрібних сіл стала реальністю втрата медичних закладів, магазинів, шкіл, що зумовило розвиток міграційних процесів та затихання життєвого потенціалу.

На тлі складних трансформаційних процесів у соціально-побутовій сфері села відбувалися зміни в умовах проживання сільського населення, зокрема забезпеченні його житлом. Житло, як відомо, виступало одним з найважливіших компонентів соціальних благ і складовою якості життя. Наявні достатньо комфортні умови проживання виступали запорукою самореалізації людини.

На 2015 р. до сільського житлового фонду входило 5779,2 тис. житлових будинків, з яких 95,6% (5522,2 тис.) були індивідуальними. Отже більшість сільського населення проживало в індивідуальних будинках (91,7%), в квартирах багатопверхових будинків (5,6%) [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 248].

Відбулося зростання на селі чисельності будинків, які порожнювали або експлуатувалися власниками сезонно. На 2015 р. таких відповідно було 10,2% (602,6 тис.), і 5,7% (336,7 тис.) таких будинків у загальній кількості сільських помешкань. В основному така ситуація найбільш поширеною була в малих селах.

З 1990-х років почали сповільнюватися темпи поповнення сіл новим житлом. Якщо в 1990 р. на селі було введено 3423 тис. м² житла або 28236 збудованих житлових будинків, то в 2005 р. – лише 1728 будинків [Державна житлова політика України: проблема соціально-економічної ефективності, 2012, с. 15]. За наявністю житлової площі будинків, рівень забезпечуваності житлом на одну особу в селі був вищим ніж у місті. В 2015 р. на одного сільського жителя припадало 27,5 м² загальної площі житла [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 248].

Проте, на селі з року в рік з'являлося все більше непридатного для проживання житла. Тому, 31,7% сільських сімей, змушені були проживати на площі, яка була нижчою соціальної норми – 13,65 м² на особу [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 249]. Практично все житло (99,1%) на селі було приватизовано населенням, чи оформлене актом купівлі.

Для села характерною була також низька якість житла. За даним показником воно значно відставало від міста. Так, більше половини сільського житла було збудовано у 1940 – 1980-і роки, і лише 9,6% після 1991 р. В Чернігівській області 63% сільських будинків були споруджені до 1970 р., фізична зношеність житла тут досягла 40%; у 26,4% будинків останній ремонт проводився до 2000 р., а в 30,9% взагалі не проводився. Найбільша питома вага аварійних будинків було зафіксувалося в селах Сумської, Вінницької, Одеської і Черкаської областей.

Сільське населення виявляло задоволеність своїми умовами проживання порізно, в залежності від соціально-економічного потенціалу того чи іншого населеного пункту та власного добробуту. У 2014 р. 4,5% опитаних на селі висловилося, що дуже задоволені умовами, 16% – що незадоволені, а 36% не дуже задоволені [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 250-251].

Відповідно, у сільських жителів зберігались різні можливості поліпшення благоустрою своїх дворів, зведення заборів, прокладання тротуарних доріжок. У населення великих сіл таких можливостей було значно більше, з огляду на наявність тут будівельних магазинів, спеціалістів, транспорту тощо.

У великих і багатолюдних селах більш інтенсивно поліпшувався благоустрій, сюди стрімко почали проникати європейські стандарти і смаки. За рівнем комфорту житла, нерідко такі села не поступалися містам. З року в рік у них зростала чисельність будинків, котрі мали все більш комфортніші умови для проживання. Водночас протягом 1996 – 2001 р. зросла на 32,7% (до 909) чисельність сіл, у яких

більшість осель були позбавлені, хоча б елементів благоустрою [Ігнатенко, 2009, с. 411].

Життя підтверджувало, а також підрахунки спеціалістів доводили, що комфортні житлові умови досягалися тоді, коли сільський будинок забезпечувався водогоном, каналізацією, природним газом, централізованим опаленням. Завдяки їм докорінно змінювався ритм людського повсякдення. У сільської людини з'являлося більше вільного часу (зазвичай він зростав на 40-65%), зменшувалась витрата часу на приготування їжі (на 20%), скорочувався (на 40%) час на прибирання та інші побутові потреби, на 30-40% зменшувалася можливість захворіти. У селах де була достатньо розвинутою мережа побутових послуг, населення більш раціонально підходило до розподілу робочого часу, витрачало більше часу на саморозвиток, активніше брало участь у громадському житті села, району тощо.

На селі в цілому відбувалося зростання чисельності сільських будинків, обладнаних водогоном. Якщо в 2012 р. водогін був у 35,6% будинках, то в 2014 р. у 46,3%. Наявність в будинку водогону відкривало для сім'ї додаткові можливості для поліпшення комфортних умов життя. Зазвичай до таких будинків підводилася каналізація, гаряче водопостачання, обладнувалася ванна кімната, встановлювалося централізоване опалення. Обов'язковою умовою ставало приєднання будинку до централізованого газопостачання. Протягом 2012 – 2014 рр. на селі питома вага будинків котрі мали каналізацію зростає з 34,4% до 45,5%, а ванну і душ з 29,8% до 39,9% [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 251].

Після 1991 р. на селі намічалася тенденція до зміни умов водопостачання. Досить складно проходила передача колгоспами і радгоспами своїх повноважень сільським радам по забезпеченню водою населення. У багатьох випадках сільським головам довелось практично самотужки розв'язувати увесь комплекс проблем, пов'язаних з пошуком коштів по утриманню та обслуговуванню інфраструктури водопостачання.

У 1992 – 2002 рр. президентом України і урядом було зроблено кілька спроб допомогти сільським органам влади у вирішенні питань водозабезпечення. 14 березня 1992 р. уряд ухвалив постанову «Про водопостачання сільських населених пунктів» у якій йшлося про спорудження 29470 км мереж водопостачання [Про водопостачання сільських населених пунктів: постанова Кабінету міністрів України № 134 від 14.03.1992]. Спочатку, виконання місцевою владою даної постанови дало позитивний ефект. Органи статистики зафіксували, що чисельність українських сіл, де функціонував централізований водогін поступово збільшувалося. У 1995 р. таких сіл було 5760 [Статистичний щорічник України за 2005 р., 2006, с. 445]. Проте, у 1996 р. уряд своєю постановою визнав документ 1992 р. таким, що втратив чинність, внаслідок чого відбулося відчутне сповільнення реконструкції та будівництва на селі централізованих систем водопостачання. Погіршилися умови заезпечення сільського населення водою. Так, як більшість водогонів рідко ремонтувалися і модернізувалися, місцеве керівництво визнавало їх аварійно небезпечними. З часом їх значна частина була закрита – старі труби не витримували напору води, часто виходили з ладу, здійснювати ремонт стало безперспективно. Найчастіше вони розбиралися і здавалися на металобрухт. Сільське населення (приблизно 11 млн осіб), котре активно займалося особистим господарством, будувало у власних подвір'ях нові криниці та свердловини.

У 2002 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про питну воду та питне водопостачання» [Про питну воду і питне водопостачання: закон України № 2918-III від 10.01.2002], який передбачав заходи з поліпшення функціонування системи водопостачання в місті і на селі. Уряд профінансував у вибіркового порядку населені пункти, у яких погіршилася обстановка з водопостачанням, розпочалося впровадження державно-приватного партнерства у формі концесій, оренди сільськими радами, приватними партнерами сільських водогонів. Проте банальне безгрошів'я у бюджетах сільрад часто перешкоджало укладенню таких угод. Чи не єдиним шляхом вирішення проблем водопостачання для більшості сіл, стало будівництво нових або реконструкція старих мереж водогонів за рахунок власних коштів та спонсорських внесків.

На 2014 р. власники лише 1212,9 тис. сільських будинків і квартир (26,3%) користувалися водою з водопровідних мереж. Простежувалася тенденція до зменшення чисельності сіл, що мали водогін і каналізацію. Крім соціального невдоволення населення, це призводило до погіршення стану сільського довкілля. У більшості малолюдних сіл властивою була відсутність будь-яких інженерних газових мереж. Дана обставина пришвидшувала їх занепад і вимирання.

Після 1991 р. на селі в дещо позитивному річищі продовжували розв'язуватися проблеми газифікації. Водночас, повільно зростало число сіл підключених до центральних газових мереж. Головна причина, яка стримувала газифікацію сіл полягала у недостатній кількості державних капіталовкладень. У багатьох селах газові мережі прокладалися лише вздовж центральних вулиць. Сільради не мали достатніх коштів на закупівлю труб та виконання монтажних робіт, що стримував підвід труб до осель. Населення у більшості своїй не мало змоги самотужки підвести газ. У 2014 р. із загальної чисельності сільських осель, 50,9% були забезпечені природним і 30,5% скрапленим газом.

Забезпечення газом сільського населення мало регіональну особливість. Краще справи з газифікацією виглядали у селах, які знаходилися поблизу адміністративних та промислових центрів, були великими за територією, мали розвинуту економіку. У 2014 р. у Київській області природним газом було забезпечено 84,3% сільського житла, тоді як у Кіровоградській лише 23,1%. На даний рік до 12,3 тис. сіл не був підведений природний газ і до 5,8 тис. скраплений [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 252].

Наявність газу в сільському будинку не лише покращувала умови його опалення та приготування їжі, а й відкривала для господаря додаткові можливості організації побуту: встановлення водогону і забезпечення подачі гарячої води; облаштування ванни чи душу; підведення каналізації тощо. Газифікація сіл сама по собі, дала поштовх до наближення сільських побутових умов до міських.

На початку 1990-х років розпочалися зміни у кількісних і якісних трансформаціях торговельного обслуговування сільського населення. Проходила у занепад сільська державна торгівля, яка в радянський період протягом багатьох десятиліть функціонувала за посередництва централізованих поставок товарів. Протягом 1991 – 1995 рр. у селах України припинила діяльність понад 10 тис. магазинів [Панченко, 1995, с. 296]. Постійне зростання цін на пальне ускладнювало доставку до сільських магазинів товарів, підвищувало їх вартість, робило їх значно дорожчими ніж у містах.

У 2002 р. чисельність сільських магазинів становила 47% від рівня 1990 р., тобто вдвічі стала меншою. Придбання сільським населенням продуктових і промислових товарів ставало вигіднішим на ринках, де виробники сільгосппродукції звільнені від сплати податків на додану вартість, мали можливість тримати ціни на нижчому ніж у магазинах рівні. Водночас, даному сегменту торгівлі були властиві проблеми, котрі пов'язувалися головним чином із забезпеченням необхідної якості продукції.

З початку 2000-х років з активізацією дрібного підприємництва, торгівельна ситуація на селі, почала врівноважуватися. З'явилася велика кількість приватних магазинів. Все більше підприємства роздрібно́ї торгівлі переходили у приватну власність. Відбувалася оптимізація даної мережі. За 2000 – 2014 рр. загальна чисельність підприємств роздрібно́ї торгівлі на селі скоротилася втричі до 10,9 тис. Вони взяли на себе основний тягар торгівельного обслуговування сільського населення. Скорочення на селі числа торгових підприємств відбулося в основному через припинення діяльності продовольчих магазинів. Повільніше дані процеси проходили у Київській і Вінницькій областях. У 2014 р. тут продовжувало функціонувати відповідно 838 і 822 магазинів. У посліду́ючі роки скорочення пришвидшилося. На 2015 р. на одне село припадало 0,3 торгового місця, тобто населення двох сіл з трьох були позбавлені можливості користуватися послугами роздрібно́ї торгівлі за місцем проживання. Для сільського населення радіус доступності місць торгівлі зріс до 3,7 км, що на 54,9% більше ніж у 2000 р. [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 256].

Різкі трансформації в торгівельному обслуговуванні на селі негативно впливали на соціальні настрої населення. У більшості українських сіл, звузились можливості задоволення потреб першої необхідності, передусім у продуктах харчування. Сільське населення одяг, побутову техніку, меблі купляло в міських магазинах.

У селах в яких були закриті магазини роздрібно́ї торгівлі, найчастіше з'являлися приватні кіоски, проблемою яких часто була низька якість та вузький асортимент пропонованих товарів. Таким чином, населення багатьох середніх і малих сіл втрачало можливість придбати необхідні товари за місцем проживання.

Поява на селі приватних закладів торгівлі, не завжди мала наслідком повноцінне забезпечення населення сіл широким асортиментом товарів. Власники закладів вимушені були передусім орієнтуватися на отримання прибутку, і лише в другу чергу дбали про споживчі потреби сільського населення. Зазвичай кількість закладів торгівлі в одному селі обмежувалась. Частіше на селі функціонував магазин чи кіоск, що не було добре з точки зору конкурентності торгового середовища. Практично сільські жителі виявились усунутими від формування споживчого попиту на товари та їх ціну. Внаслідок, у більшості випадків, власник торгового закладу, зауповував і привозив в село ті товари, які було комерційно вигідно реалізовувати. Населення вимушене було купувати товари, які їм пропонував власник.

Сільські магазини і кіоски в більшості випадків спеціалізувалися на торгівлі продуктами харчування. Часто в них товарів було недостатньо, вони були присутні в обмеженому асортименті, особливо широкого вжитку – побутова хімія, товари для дітей тощо.

«Товарний голод», що мав місце на селі, змушував багатьох мешканців певною мірою його усувати в інших населених пунктах, витрачаючи для цього додаткові

кошти та вільний час. Менші можливості мало населення малих сіл, до яких не було регулярного транспортного сполучення. Нерегулярне підвезення до даних сіл товарів першої необхідності, ставало причиною до поступового їх знелюднення, а в перспективі до вимирання.

У 2000-і роки у великих і середніх селах досить інтенсивно почала розширюватись мережа ресторанів, кафе, барів, їдалень, закусточних і буфетів. Їх діяльність задовольняла потреби сільських споживачів у харчуванні, а також сприяла раціональному провадженні вільного часу. У 2014 р. на селі функціонувало близько 6,5 тис. закладів харчування [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 258]. У малих та віддалених від центральних автомагістралей селах працювали приватні кафе, шашличні, вареничні. Недоліком їх роботи була періодичність, здебільшого ними виконувалися замовлення населення з нагоди весіль, днів народжень, поминок за покійним тощо. Відвідувачами їх зазвичай були любителі кави та спиртних напоїв. За рахунок реалізації горілки, пива вони утримували власний економічний розвиток.

На селі побутове обслуговування населення здійснювалося мережею побутових підприємств. Послуги, які надавалися включали: ремонт житла, прання, хімчистку, ремонт одягу і взуття, автообслуговування, прокат речей, робота лазень тощо. Підприємства свою діяльність спрямовували на сприяння ведення населенням домашніх домогосподарств, виконання на замовлення широкого комплексу ремонтних робіт, забезпечення санітарно-гігієнічних потреб, допомоги у виготовленні, ремонті особистих речей, знарядь праці, інструментів, задоволення особистих потреб населення які не могли задовольнятися серійно виробленими товарами.

У 1990-і роки на селі відбулося стрімке зменшення чисельності закладів мережі побуту. Частина їх, внаслідок болісного процесу, була закрита. Більшість підприємств переводились у комунальну власність, змінювалось їх фінансування. Даний процес був пов'язаний з падінням життєвого рівня на селі, неможливістю більшості населення повноцінно задовольнити побутові потреби. Відбулося загальне зниження значення в житті сільської людини сфери побуту.

Заповнюватися вакуум, в організації сфери сільського побуду сільського побуту розпочався у 2000-і роки, з розвитком дрібного підприємництва. У селах, розташованих поблизу великих міст відкривалися приватні перукарні, лазні. Підприємливі сільські мешканці у власних садибах організовували майстерні по ремонту взуття, пошиттю одягу, кабінети де надавали перукарні і манікюрні послуги. Підприємництво мало вигоди, оскільки, не підприємець звільнявся від обов'язку сплати за оренду приміщення в іншому місці.

Більш успішно функціонували побутові підприємства великих сіл. Тут як правило були збережені створені в радянські часи заклади побуту. Вони урізноманітнювали спектр послуг. Нововведенням сфери комунальних послуг великих сіл ставали ігroteки, «інтернет-кімнати», котрі надавали доступ до мережі Інтернет, тощо.

У більшості віддалених сіл, ситуація з закладами побуту залишалася критичною. У більшість з них рідко був збережений свій побутовий заклад. На п'ять дрібних сіл припадало одне побутове підприємство. У 2005 р. у Тернопільській області лише у 22% сіл надавались побутові послуги [Шот, 2005]. На селі мало залишилося закладів побуту, які надавали послуги з ремонту та обслуговування

побутової техніки, хімчистки одягу, фото- і поліграфічних послуг. Найбільш розповсюдженим способом вирішення проблеми відсутності закладу побуту, виступало само заміщення, коли мешканці села робили все самостійно, чи користувались приватними послугами один одного [Татаревська, 2007, с. 87].

У 2014 р. на селі залишалося працювати 162 будинків побуту, в 164 селах функціонували комплексні приватні пункти. Лише в 381 селі працювали лазні. В Україні в 99% сіл не було будинків побуту. У Кіровоградській та Івано-Франківській областях вони були відсутні взагалі [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 259].

У 1990-і роки на селі зародилася і активно почали розвиватися приватна автотехсервісна служба. Нею обслуговувалися індивідуальні власники тракторів, автомобілів. Їх діяльність була затребуваною із зростанням числа транспортних засобів в особистому користуванні сільського населення. На початку 2000-х років на селі, лише тракторів у приватному користуванні було 21043 одиниць [Ігнатенко, 2009, с. 549]. Також зросла чисельність дрібних видів транспорту: мотоциклів, скутерів, велосипедів. Технічний сервіс надавався ремонтними майстернями, пунктами технічного обслуговування.

В особистому і господарському житті сільської людини важливе значення мав громадський транспорт і шляхи сполучення. Сільське населення завдяки їм, здійснювало поїздки до інших населених пунктів та країн, доставляли вантажі на село і з села.

Потенціал сіл великою мірою розвивався там, де мали місце якісне облаштування автомобільних доріг. Вигравали у соціально-економічному плані розвитку села, через які, проходили автомагістралі чи залізничні маршрути.

У 1990-і роки Україна продовжувала залишатись країною де повільно відбувалося розширення мережі доріг з твердим покриттям. Значно далі пішли країни центральної і південно-східної Європи. Щільність доріг внутрішньогосподарського призначення в Україні склала лише 2,4 км на 1000 га ріллі [Актуальні питання аграрної політики. Збірник робіт 2002 – 2003, 2004]. У 2002 р. протяжність доріг загального користування досягла 169,6 тис. км. Переважна їх більшість (67%) це були, дороги що відносилися до доріг IV і V категорії. На 1 тонокілометр території України приходилося близько 270 км доріг з твердим покриттям, що було в 4 рази менше ніж в країнах ЄС [Ситник, 2003, с. 22].

У 1990-і роки, в умовах фінансової кризи, нове будівництво доріг на селі практично призупинилося. Діючі дороги ремонтувалися все рідше, а тому швидше виходили з ладу. В цьому плані в дещо вигіднішому становищі перебували села, на території яких функціонували сільськогосподарські підприємства, які виділяли кошти на благоустрій. Мережа сільських доріг не забезпечувала належного транспортного сполучення, а тому не завжди задовольняла стабільне соціально-побутове обслуговування сільського населення.

Протягом 2006 – 2011 р. поліпшили своє транспортне лише 208 сіл [Федоренко, 2015, с. 262]. На 2014 р. 6661 сіл, де проживало близько 2166,5 тис. чол. не мали доріг з твердим покриттям, 661 село розташовувалося на відстані більше 10 км. від дороги з твердим покриттям. Сільське населення відчувало труднощі у сполученні із ними, особливо під час важких природних умов – снігових завалів та задощів.

На 2014 р. 7383 сіл не мали на власній території зупинок громадського транспорту, 30% мали їх на відстані від трьох кілометрів і більше [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 263].

З року в рік на селі нагромаджувалися обсяги дорожнього полотна, яке перебувало в незадовільному стані. Дорожні служби т. з. ямковий ремонт проводили у більшості випадків ситуативно. Тому до багатьох середніх і малих сіл стан автомобільних шляхів погіршувався. Автоперевізники, часто уникали обслуговування таких сіл, нерідко скорочували число рейсів. Подорожчання вартості проїзду обґрунтовувалось складними умовами експлуатації автотранспорту, частим виходом з ладу, здорожчанням запчастин і пального, низькими прибутками, нерентабельністю рейсів. Населення цих сіл, таким чином не мало можливості, за потреби, здійснювати поїздки до районних, обласних центрів.

У селах ситуація зі станом внутрішніх доріг була ще складнішою. Тверде покриття мало 46,3% сільських вулиць. Краща ситуація була у приміських та великих селах. У 1990 – 2000-і роки у будівництві та ремонті внутрішньосільських доріг відбулося різке уповільнення. Ремонт доріг здебільшого брали на себе великі агрохолдинги, яким потрібні були внутрішньосільські шляхи для вивезення вирощеного зерна, буряків, транспортування техніки, засобів виробництва тощо. Ті селі, які мали асфальтовані дороги, також регулярно потребували ремонтних дорожніх робіт.

У 2020-і роки за проголошеною урядом програмою Великого будівництва, деякі сільські громади провели ремонт внутрішніх доріг. Тут було дещо поліпшено під'їзні шляхи до сіл. Це вдалось зробити селам, територіально наближеним до великих міст чи центральних транспортних магістралей. Також вдалося поліпшити дороги, що сполучали центри громад.

Після 1991 р. відбулися зміни у сільському зв'язку. В умовах загального стрімкого розвитку зв'язку та інформаційних технологій на сільський зв'язок, телекомунікації та електрозв'язок, покладалась велика соціальна роль. Обслуговування сільського населення проводили відділення зв'язку, телефонні станції, телеграфи, підприємства з надання інтернет-послуг.

Зміни у телефонному зв'язку були пов'язані, передусім, з витісненням стаціонарних операторів мобільними. До 1991 р. на селі було сконцентровано досить розгалужену мережу телефонних станцій, яка чисельно переважала міську. Проте міська мережа була значно потужнішою, зберігалася суттєва диспропорція у якості телефонного зв'язку у місті та селі. У 1990-і роки, коли ускладнились для значної частини сільського населення умови проживання, відбулося погіршення загального рівня телефонізації. Сільське населення яке не мало достатньо коштів на встановлення телефонних апаратів та проплати високих тарифів, які регулярно зростали, почало масово відмовлятися від послуг телефонних станцій.

На селі взамін почала швидко розширюватися мережа мобільного зв'язку – технології, яка давала змогу абонентам підтримувати зв'язок під час руху, вдома чи на роботі. Протягом 2000-х років, як у місті, так і на селі мобільний зв'язок витіснив стаціонарний. На селі відбувалось досить швидке його поширення. Він став доступним для значного числа сільського населення. На 2014 р. 88% населення України користувалося мобільними телефонами, а паралельно мобільним і

стаціонарними телефонами продовжувало користуватися лише 43% [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 265].

У 1990-і роки у значній частині сіл відділення поштового зв'язку суттєво скоротили загальний обсяг та види послуг. Це було викликано передусім погіршенням матеріального благополуччя населення, звуженням можливостей комунікацій. Центральною послугою, що надавалась операторами поштового відділення був переказ комунальних платежів, які вносилися населенням за сплату електроенергії, газу, води. Зазнала суттєвого скорочення також передплата сільським населенням газет і журналів.

У 2000-і роки новим явищем у поштовому зв'язку стала Нова пошта – оператор мобільної доставки товарів та надання послуг. Її відділення почали масово відкриватися на селі, виявляючи конкурентні переваги над традиційними сільськими відділеннями поштового зв'язку.

Соціальний розвиток та благополуччя сільського населення традиційно підтримувався закладами освіти. Освіта – виступала інноваційним елементом та джерелом оновлення всіх складових елементів життєдіяльності суспільства. На селі освіта являла собою сферу, яка об'єднувала установи, організації, що здійснювали навчання, виховання, пропаганду знань. За наявних у більшості сіл України непростих демографічних і соціально-економічних умовах, мережа освітніх навчальних закладів зазнавала постійних трансформацій, у тому числі і з метою ефективнішого використання матеріально-технічних, кадрових, фінансових ресурсів для забезпечення доступності та якості освіти.

Можливість отримання освіти продовжувала виступати важливою складовою, яка вказувала на рівень розвитку того чи іншого села. Після 1991 р. набували поширення тенденції до постійного зменшення на селі чисельності освітніх закладів. Насамперед, це стосувалося, як найнижчої ланки соціалізації дитини, так і здобуття першооснов знань – дитячих дошкільних закладів. Коштів на будівництво та ремонт об'єктів соціальної інфраструктури села, державою та сільгоспідприємствами виділялося все менше, і як наслідок – потужна колись мережа дошкільних установ почала скорочуватись. Протягом 1991 – 1996 рр. чисельність дошкільних закладів зменшилась з 12500 до 10900, тобто на 1600 одиниць [Актуальні питання аграрної політики. Збірник робіт 2002 – 2003, 2004, с. 493]. Загалом до кінця 2011 р. було закрито 40% дитячих садочків [Федоренко, 2015, с. 250]. На селі найменша кількість дошкільних установ була зафіксована в 2005 р. – 8,4 тис. одиниць (283 тис. місць). У 2012 р. садочки мали 313 тис. місць [Дошкільна освіта України за 2012 рік: статистичний бюлетень, 2013, с. 7]. На початок 2013 р. 36% сільських дітей були охоплені дошкільними навчальними закладами, на селі функціонувало 9,3 тис. ДНЗ. Закриття на селі дитячих садків було зумовлене перепідпорядкуванням з власності колгоспів і радгоспів у комунальну власність. Місцеві органи влади, за браком коштів зазвичай скорочували видатки на утримання садків. Погіршення демографічної ситуації наслідком якої стало зменшення природного приросту населення, у свою чергу, обумовлювало закриття та перепрофілювання низки дошкільних навчальних закладів.

У 2014 р. в Україні 17,8 тис. сіл (65,9% загальної кількості) не мали дошкільних закладів, причому в 3 тис. даних населених пунктів перебувало від 21 до 49 дітей віком до шести років, в 1,2 тис. – більше 50 дітей. Якщо в селах, де мешкало 50 і

більше дітей Миколаївської, Сумської, Черкаської областях були поодинокі випадки неохоплення садками відповідної кількості дітей, то у Львівській області у 251 селі не було. Для дітей 4,5 тис сіл найближчий садок перебував на відстані понад 10 км [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 267]. Незначна частина сіл організовувала підвіз дітей. Більшість дітей у віддалених селах садочки відвідували рідко, або взагалі цього не робили.

У 2000-і роки, коли чисельність дітей особливо у великих та приміських селах почала зростати, місць дитячих дошкільних установах катастрофічно не вистачало. Найчастіше розширення кількості місць відбувалося за рахунок відновлення роботи непрацюючих закладів та відкриття нових у пристосованих приміщеннях. Нове будівництво, велося вкрай рідко, навіть у приміських селах де активно велося житлове будівництво. Це пояснювалося, у більшості випадків відсутністю у сільрадах і громадах коштів.

У великих та приміських селах діючі ДНЗ були перевантаженими, з'являлися черги при прийомі дітей. У 2014 р. чисельність дітей на 43,9% перевищувала наявні місця у садках. На селі у середньому в розрахунку на 100 наявних місць в садках, припадало 94 дитини. А в Чернівецькій, Рівненській областях на 100 наявних місць припадало 115 дітей, Львівській – 122, Волинській – 125, Закарпатській – 127 [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 268].

У деяких областях, місцеві органи влади практикували створення однієї дошкільної установи на кілька сіл. Також набувався досвід підвезення дітей з навколишніх сіл до сіл, у яких функціонували ДНЗ.

У 2011 р. лише 36% сільських дітей дошкільного віку відвідували дитячі садки [Статистичний щорічник України за 2011 р., 2012, с. 434]. Решта, переважна більшість сільських дітей виховувалася вдома, що іноді негативно позначалося на їх розвитку, мали місце обмеження можливостей їх соціалізації. Батьки, які працювали за наймом чи в домашньому господарстві, були не в змозі приділяти достатньо уваги вихованню дітей.

Деякою складністю і двоякістю вирізнялась і ситуація у сільських школах. Після 1991 р. була впроваджено якісно нова законодавчо-правова база діяльності середніх освітніх навчальних закладів, яка помітно трансформувала організаційну структуру середніх навчальних закладів, були відкриті реформовані і новосформовані ліцеї, гімназії, колегіуми, навчально-виховні комплекси. Зокрема, в Україні в 1992 – 1993 навчальному році працювало 4,3 тис. шкіл, 179 гімназій, 130 ліцеїв, 5 коледжів, 11 авторських і приватних шкіл [Шевченко, с. 316]. Важливими закладами ставали школи естетичного виховання, у яких одночасно забезпечувалася і позашкільна освіта (дозвілля), і виступали осередками культури, сприяючи естетичному розвитку дітей і підлітків. У 2011 – 2012 навчальному році в таких школах навчалось 335,79 тис. учнів [Федоренко, 2015, с. 251].

Демографічна криза села позначилася на функціонуванні сільської загальноосвітньої школи. Особливо складно ситуація була у малих (малолюдних) селах України, де відбувалось стрімке скорочення народжуваності і чисельності дітей шкільного віку. У 1990-і роки тут відбувалось одночасне скорочення числа шкіл і числа учнів. Упродовж 1991 – 1997 рр. на селі кількість загальноосвітніх шкіл скоротилася на 26% [Кучма].

Темпи скорочення шкіл мали регіональну особливість. Дещо повільніше дані процеси протікали на Київщині. Так, за даними Київського обласного управління освітою тільки за 1996 – 1998 рр. в області було зачинено шість шкіл, у 63% сіл відбувалося постійне скорочення учнів [Лікарчук]. У розташованому на околицях Києва Києво-Святошинському районі – відносно сприятливому у демографічному відношенні – чисельність учнів за 1996 – 1999 рр. зменшилася на 200 осіб [Освіта району, с. 5, 35].

Загалом, в Україні протягом 1997 – 2000 рр. у сільській місцевості чисельність шкіл зменшилась з 15200 до 15000. Як наслідок на початок 2000 р. понад 12 тис. сільських дітей віком від 7 до 15 років та близько 20 тис. дітей старшого віку не навчалися [Кучма].

Управління освіти місцевих адміністрацій намагаючись запобігти закриттю освітніх установ – шкіл і дитячих дошкільних закладів, нерідко поєднували дві самостійні ланки навчання і виховання – дошкільну і початкову. Так, у деяких селах Коломийського району Івано-Франківської області, дитячі садки переносилися у приміщення шкіл, зобов'язання щодо їх функціонування брали на себе зазвичай сільські ради [Прикарпатське село має свій дитячий садочок].

З початком 2000-х років так звана оптимізація навчальних закладів на селі набула активних форм. Попри те, що до кінця 2009 р. діяв мораторій на закриття шкіл, малокомплектні сільські загальноосвітні заклади (особливо ті, в яких навчалось до 10 учнів) не закривалися, а «тимчасово призупиняли свою діяльність». Школярі переходили в школи сусідніх сіл. Попервах державна програма «Шкільний автобус», на основі якої забезпечувалась доставка дітей із віддалених сіл до шкіл у крупніші населені пункти, у більшості випадків виконувалась частково. Виявились нею не охоплені 142008 сільських школярів. Причина полягала у недофінансуванні, високій частці несправних та застарілих машин, відсутність доріг з твердим покриттям тощо. Дітям щодня доводилось долати відстань в кілька кілометрів пішки, на велосипеді чи попутним транспортом. Взимку через важкі кліматичні умови, учні з віддалених сіл не мали можливості регулярно відвідувати освітні заклади, нерідко відставали від шкільної програми.

У 2014 р. в Україні кожна п'ята сільська школа залишалася малокомплектною. В Житомирській області таких навчальних закладів була половина. В 42 школах навчалось до 10 учнів, а середнє навантаження на вчителя становило шість учнів [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 268]. Забезпечити високу якість освіти в малокомплектній школі було проблематично. Крім того, витрати на їх функціонування були переважно неефективні з економічної точки зору. У кращому матеріальному становищі перебували школи у великих селах. Майже всі сільські школи переживали недофінансування. У багатьох з них, протягом багатьох років не оновлювалася матеріально-технічна база. У 2011 р. 57,39% сільських шкіл були підключені до мережі Інтернет. Більшість сільських шкіл мали низький рівень інформаційної оснащеності, нерівномірно забезпечувалися навчальним устаткуванням, комп'ютерним обладнанням, підручниками.

На 2011 р. 11089 сільських шкіл (75%) мали центральне опалення або власну котельню. Їдальні або буфети забезпечували гаряче харчування у 11612 школах. Фізкультурну залу мало 8578 шкіл, навчально-дослідні ділянки – 6139, підсобне господарство – 274 [Освіта України – 2011].

У наступне десятиріччя продовжувалась оптимізація мережі сільських загальноосвітніх закладів. У 2015 – 2019 рр. відбулися позитивні зміни у виконанні програми «Шкільний автобус», для сільських шкіл була закуплена партія автобусів.

Культурне дозвілля сільського населення задовольнялось закладами культури – будинками культури, клубами, бібліотеками. Після 1991 р. внаслідок економічних катаклізмів, відбулося певне скорочення можливостей підприємств та комунальних служб, що надавали матеріальну допомогу закладам культури. Багато приміщень на селі почало порожніти та зазнавати руйнувань. У результаті, багато з них, перестали відповідати функціональному призначенню, і були закриті. За 1990 – 1992 рр. припинили роботу 1200 клубів [Ігнатенко, 2009, с. 561]. Загалом варто зазначити, за 1990 – 2011 рр. клубних закладів поменшало на 4,6 тис. [Федоренко, 2015, с. 257].

У 2000-і роки в селах України продовжувала працювати мережа клубних установ. На 2014 р. сільське населення обслуговувалося 5,3 тис. клубами і будинками культури. З 2000 по 2015 р. їх стало менше на 7,3%. Клуби збереглися в основному у великих і середніх селах. У 2015 р. 42,3% сіл не мали клубів і будинків культури, 40,2% цих установ потребували ремонту, а 4,5% перебували у аварійному стані. В селах Харківської, Полтавської, Чернігівської областей поліпшення матеріально-технічного стану потребувало 50% клубів [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 257].

Відбулися зміни у сільській бібліотечній мережі. У 1990 – 1992 рр. було закрито 300 бібліотек. Протягом 1990 – 2011 рр. на селі на 3 тис. бібліотек стало менше [Ігнатенко, 2009, с. 561; Федоренко, 2015, с. 257]. У 1997 р. бібліотеки перейшли на утримання місцевих органів влади, відбулася повна чи часткова децентралізація бібліотечної системи. У багатьох селах зазнавали погіршення матеріально-технічна база бібліотек. Приміщення потребували проведення капітальних ремонтів, багато з них залишались без опалення. І що головне, різко відбувалось скорочення фінансування, стали ситуативними поповнення бібліотечного фонду книгами та періодичними виданнями. У 2002 р. Кабінет міністрів України ухвалив документ «Програма поповнення бібліотечних фондів України на період до 2005 року» яким передбачалося поповнення щороку 300 новими книгами. Вона не була виконана в повному обсязі. Сільські бібліотеки отримали лише 4% запланованої кількості книжок. У 2000-і роки поповнення бібліотек літературою відбувалось найчастіше за кошти благодійників, меценатів, іноді самих авторів книг. У 2014 р. на селі продовжувало працювати 13,5 тис. бібліотек [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 275]. У наступне десятиріччя їх чисельність зазнавала зміг у бік зменшення.

Заклади культури села також переживали проблеми з кадрами. Через низьку популярність професії бібліотекаря молодь без ентузіазму ішла туди працювати. Нерідко підтримувалась життєздатність культурних закладів фахівцями літнього віку, які почали свою трудову діяльність у даній сфері культури багато десятиліть тому.

Як наслідок, кількість послуг культурно-мистецького спрямування на селі значно скоротилася. Так, якщо в 2002 р. у селах України було проведено 2668 концертів і 2039 вистав, то в 2010 р. – вже 1851 і 1607 відповідно.

Населення українських сіл традиційно мало менше можливостей порівняно з міським населенням задоволення у задоволенні дозвіллевих потреб. Як відомо, роль

дозвілля в житті людини, була велика і полягала передусім у відновленні психічних і фізичних сил. На селі була згорнута робота сільської кіномережі як фінансово неприбуткової. Якщо у 1990 р. сільським населенням було відвідано 200 млн. кіносеансів, то в 2011 р. лише 370 тис. Таким чином, відвідування наймасовішого виду культурного заходу скоротилося у 540 разів [Федоренко, 2015, с. 258]. На селі залишалося 782 демонстраторів фільмів [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 276].

Ситуація позначалася на настроях молоді. Проведені дослідження підтверджували, що у 2013 р. 33% сільської молоді зазначали, що через відсутність закладів культури, чи далеке розташування, не могли задовольняти культурні потреби та проводити повноцінне дозвілля [Матеріали соціологічного дослідження «Ставлення української молоді до здорового способу життя» Державного інституту розвитку сім'ї та молоді за підтримки ЮНІСЕФ, 2010].

Лише у великих і середніх селах сільські ради та громади, в цілому, успішно справлялися з проблемою дозвілля молоді та забезпечували розвиток культури, звичною практикою ставала організація культурно-розважальних заходів, до яких залучали сільські клуби, будинки культури, шкільні бібліотеки, сільські музеї тощо.

Сільські бібліотеки на селі залишалися чи не єдиним осередком культури, де населення могло черпати знання, займатися самоосвітою. Новітні телекомунікації все більше заповнювали інформаційний простір, перетворювалися на основне джерело інформації, сприяли політичному та культурному вихованню.

У великих та приміських селах зберігалася художня самодіяльність, ансамблі та хори. Сільські клуби проводили щорічні творчі фестивалі та звітні концерти. Власну нішу у сільській культурі займали домашні види мистецтва – в'язання, вишивка, заняття співом і танцями, фотографія.

Для сільського населення особливо важливою була проблема збереження фізичного здоров'я, його поліпшення у різних вікових групах, формування здорового способу життя. Генерування даних цінностей на селі лише починалося. Критичною залишалась ситуація зі здоров'ям переважаючої маси сільського населення. Для все більшого числа сіл властивою була відсутність потрібної мережі сільських медичних установ, не завжди належне забезпечення їх медичним устаткуванням. Відбувалось постійне погіршення здоров'я, а відповідно і зростання загальних показників захворюваності та смертності.

Проведені в 2014 р. оцінки стану здоров'я виявили, що задовільний він був у 49,5% сільського населення, 38,7% не задовільним, 11,8% – поганим. Близько 36% мали хронічні хвороби. Висока вартість ліків і неспроможність хворого їх придбати, особливо на серцево-судинні хвороби, часто загрожували смертельними наслідками. Сільське населення за обсягом отриманої медичної допомоги значно поступалося жителям міст. Це пов'язувалось як з низьким рівнем доходів населення, так і погіршенням територіальної доступності медичних закладів. Особливо впливали на здоров'я сільського населення і викликали передчасні смертельні наслідки поведінкові чинники. Більшість українських сіл залишались осторонь національних заходів з пропаганди здорового способу життя, життя в гармонії з довкіллям. На селі досить швидко поширювались тютюнопаління, зловживання алкоголем, вживання наркотиків тощо.

З року в рік на селі мережа лікувальних закладів невпинно скорочувалась. Якщо у 2000 р. на селі функціонувало 1007 лікарень на 20275 ліжкомісць, то в 2011

р. – вже 333 з 7586 ліжок. Ситуація з наявністю фельдшерсько-акушерських пунктів була схожою. Якщо в 2000 р. їх було 16113, то в 2011 р. – 12484. Тобто, лише за десять років, чисельність медустанов на селі скоротилась втричі.

У 2014 р. лікарську допомогу сільському населенню надавали 60 дільничих, 14 районних, 28 центральних районних лікарень, 591 амбулаторно-поліклінічні заклади, 13,3 тис. фельдшерсько-акушерські пункти, 3894 закладів первинної медико-санітарної допомоги [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 278]. Проте навіть за наявності даної мережі, забезпеченість становила 2,4 установи на 10 тис. населення, тобто була майже у два рази нижчою за європейську (4,9 установ на 10 тис. населення незалежно від того, чи це місто, чи село). До того, в Україні стали очевидними наростаючі значні міжрегіональні відмінності у забезпеченості амбулаторіями. Зокрема найбільше їх знаходилося у селах Харківської області – 4,3 одиниці на 1 тис. населення, а найменше у Волинській – 1,53 осіб відповідно [Федоренко, 2015, с. 255].

Для населення села середня доступна віддаль до лікарняних закладів становила: до лікарень – 26,8 км, АПЗ – 8, ФАП – 4,1 км., станції швидкої допомоги – 39,2 км [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 279].

Чисельність сіл, де не було можливості отримати хоча б елементарну медичну допомогу щороку зростала. Наприклад протягом 1991 – 2005 рр. лише в Кіровоградській області на 6% зросло число сіл, які не мали лікарських закладів, до 88% таких сіл не здійснювалося виїзне медичне обслуговування [Характеристика сільських населених пунктів Кіровоградської області станом на 1 листопада 2005 р., 2006].

На 2014 р. у 9741 сіл (36,1% загальної чисельності) не мали лікувальних закладів. У великих селах лікарняні заклади мали дещо краще матеріальне обладнання. Хоча у більшості українських сіл не було повного набору обладнання та інвентаря, необхідного для надання первинної медичної допомоги.

Складною у вирішенні залишалась проблема кадрового забезпечення сільських медзакладів. Протягом 2000-2014 рр. чисельність лікарів, які обслуговували кожні 10 тис. сільського населення зменшилася на 1,5%, середнього медперсоналу на 5,7% [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 279].

Наслідки для сільського населення мали реформи охорони здоров'я. Варто зазначити, що дані реформаційні трансформації у медичній галузі, лише опосередковано враховували специфіку сільської місцевості та інтереси населення. Так трапилося, що багато сіл, особливо віддалених, виявилися відрізненими від будь-якої медичної допомоги.

«Оптимізація» медичних закладів, передбачила поділ областей і районів на округи, котрі мали обслуговуватися сімейними лікарями. В окрузі обслуговувалося в середньому близько 1200 пацієнтів. Сімейні лікарі оволодівали азами сімейної медицини, поєднуючи у своїй особі фахівця широкого спектру послуг. На селі «оптимізація» мережі закладів охорони здоров'я передбачила закриття лікарень у невеликих селах й заміну їх на фельдшерсько-акушерські пункти, фактично медпункти.

Протягом 2008 – 2011 рр. відбулося зменшення на 318 чисельності самостійних лікарських амбулаторій та поліклінік одиниць. На 2014 р. чисельність прикріпленого сільського населення до закладів первинної медико-санітарної допомоги загальної

практики складала 12,3 млн, тоді як штатних посад лікарів на селі була – 7,1 тис. Лікар на селі обслуговував 1721 пацієнтів, що суттєво перевищувало норматив 1200 чол.

Серед чинників, що впливали на здоров'я сільського населення, його працездатності і довголіття важливу роль посідала фізкультура і спорт, як складова загальної культури суспільства. В житті людини дана сфера мала значення, оскільки забезпечувала розвиток фізичних, морально-вольових здібностей, раціонального і активного використання вільного часу.

Кількісний і якісний розвиток фізкультури і спорту залежав від матеріально-технічної бази, наявності кваліфікованих фахівців. У 1990-і роки на селі відбулося погіршення матеріально-технічної бази фізкультури і спорту. Місцеві органи влади суттєво скоротили фінансування спортивних організацій. Часто бракувало коштів на утримання споруд, стадіонів, спортмайданчиків, оплату праці фахівців. У 2000-і роки у великих селах відбулася активізація спортивної та фізкультурно-оздоровчої роботи, що було пов'язано з приходом великого бізнесу у дану сферу. Місцеві олігархи зводили стадіони, баскетбольні площадки, тренажерні комплекси тощо.

У 2014 р. фізкультурно-спортивний комплекс села включав: 32,7 тис. площадок, в тому числі 2,5 майданчиків з тренажерним обладнанням, 8,4 тис. футбольних полів. Водночас у 21,7 тис. (79,1%) сіл не було спортивної інфраструктури [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 280]. У таких селах, особливо сільська молодь не могла реалізовувати інтерес до оздоровлення, активного дозвілля і відпочинку, і змушена була шукати його за межами населених пунктів.

Висновки. Отже, побут сіл виступав ілюстрацією рівня їх економічного та соціального розвитку. Процеси декомуналізації побутової сфери супроводжувалися формуванням альтернативних способів надання соціальних послуг та організації дозвілля на селі. Комунальні підприємства приватної форми власності, які зазвичай з'являлися у великих і середніх за розмірами селах виступали ефективними інструментами облаштування побуту, були провідниками новітніх прогресивних технологій надання послуг. Проте, у більшості сіл України відбулося різке скорочення чисельності закладів соціально-побутової, освітньої та медичної сфер. Надання освітніх, медичних, побутових послуг перебирали на себе заклади, які функціонували у містах і селищах. Хоч і повільно на селі відбувалося розширення комунікаційних зв'язків, розвивалися сучасні інформаційні системи, комп'ютерні мережі та інші новітні технічні засоби.

Список використаних джерел та літератури

- Актуальні питання аграрної політики. Збірник робіт 2002 – 2003, 2004. Київ
Державна житлова політика України: проблема соціально-економічної ефективності, 2012. Київ.
Дошкільна освіта України за 2012 рік: статистичний бюлетень, 2013. Київ.
Ігнатенко, М. М., 2009. Село на нашій Україні. Новітні політичні стереотипи та соціально-економічні детермінанти змін. 1991 – 2008. Ялта.
Кучма, Л. Селянство – першооснова нашого народу.
Лікарчук, І. Вчитися ніколи не пізно.
Матеріали соціологічного дослідження «Ставлення української молоді до здорового способу життя» Державного інституту розвитку сім'ї та молоді за підтримки ЮНІСЕФ, 2010.
Освіта району (стан, тенденції, перспектива в таблицях).
Освіта України – 2011. Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

Панченко, П. П., 1995. Аграрна політика держави і соціальні зміни на селі, *Україна незалежна. Сторінки історії*, Київ.

Постанова Кабінету міністрів від 5 вересня 1996 року № 1060.

Прикарпатське село має свій дитячий садочок.

Про водопостачання сільських населених пунктів: постанова Кабінету міністрів України № 134 від 14.03.1992.

Про питну воду і питне водопостачання: закон України № 2918-III від 10.01.2002.

Савков, А. П., Орлатий, М. К., Кучер, М. І., 2016. Публічне управління сільськими територіями України: навчальний посібник, Київ.

Ситник, В. П., 2003. Формування і реалізація державної політики розвитку матеріально-технічної бази АПК в Україні, *Економіка АПК*, 2, 19-29.

Статистичний щорічник України за 2005 р., 2006. Київ.

Статистичний щорічник України за 2011 р., 2012. Київ.

Татаревська, М. С., 2007. Рівень життя сільського населення: оцінювання та напрями поліпшення, Одеса.

Федоренко, Я., 2015. Українське село на рубежі тисячоліть (1990 – 2014 рр.), Черкаси: Видавець Третяков О. М.

Характеристика сільських населених пунктів Кіровоградської області станом на 1 листопада 2005 р., 2006. Кіровоград.

Шевченко, Л. Л. Духовний поступ суспільства в нових умовах.

Шот, М., 2005. До побутового обслуговування села – з увагою, *Урядовий кур'єр*, 14 вересня.

References

Aktualni pytannia ahrarnoi polityky. Zbirnyk robit 2002 – 2003, 2004. Kyiv

Derzhavna zhytlova polityka Ukrainy: problema sotsialno-ekonomichnoi efektyvnosti, 2012. Kyiv.

Doshkilna osvita Ukrainy za 2012 rik: statystychnyi biuleten, 2013. Kyiv.

Fedorenko, Ya., 2015. Ukrainske selo na rubezhi tysyacholit (1990 – 2014 rr.), Cherkasy: Vydavets Tretiakov O. M.

Ihnatenko, M. M., 2009. Selo na nashii Ukraini. Novitni politychni stereotypy ta sotsialno-ekonomichni determinanty zmin. 1991 – 2008. Yalta.

Kharakterystyka silskykh naselenykh punktiv Kirovohradskoi oblasti stanom na 1 lystopada 2005 r., 2006. Kirovohrad.

Kuchma, L. Selianstvo – pershoosnova nashoho narodu.

Likarchuk, I. Vchytysia nikoly ne pizno.

Materialy sotsiolohichnoho doslidzhennia «Stavlennia ukraïnskoi molodi do zdorovoho sposobu zhyttia» Derzhavnoho instytutu rozvytku simi ta molodi za pidtrymky YuNISEF, 2010.

Osvita raionu (stan, tendentsii, perspektyva v tablytsiakh).

Osvita Ukrainy – 2011. Ministerstvo osvity i nauky, molodi ta sportu Ukrainy.

Panchenko, P. P., 1995. Ahrarna polityka derzhavy i sotsialni zminy na seli, *Ukraina nezalezna. Storinky istorii*, Kyiv.

Postanova Kabinetu ministriv vid 5 veresnia 1996 roku № 1060.

Pro pytnu vodu i pytne vodopostachannia: zakon Ukrainy № 2918-III vid 10.01.2002.

Pro vodopostachannia silskykh naselenykh punktiv: postanova Kabinetu ministriv Ukrainy № 134 vid 14.03.1992.

Prykarpatske selo maie svii dytiachyi sadochok.

Savkov, A. P., Orlatyi, M. K., Kucher, M. I., 2016. Publichne upravlinnia silskymy terytoriiamy Ukrainy: navchalnyi posibnyk, Kyiv.

Shevchenko, L. L. Dukhovnyi postup suspilstva v novykh umovakh.

Shot, M., 2005. Do pobutovoho obsluhovuvannia sela – z uvahoiu, *Uriadovyi kurier*, 14 veresnia.

Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 2005 r., 2006. Kyiv.

Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 2011 r., 2012. Kyiv.

Sytnyk, V. P., 2003. Formuvannia i realizatsiia derzhavnoi polityky rozvytku materialno-tekhnichnoi bazy APK v Ukraini, *Ekonomika APK*, 2, 19-29.

Tatarevska, M. S., 2007. Riven zhyttia silskoho naseleennia: otsiniuvannia ta napriamy polipshennia, Odessa.

**DENATIONALIZATION (DECOMMUNALIZATION) OF SOCIAL AND UTILITY
INFRASTRUCTURE AND ITS IMPACT ON THE DAILY LIFE OF THE RURAL POPULATION OF
UKRAINE (1991 – 2014)**

Serhii Padalka

Doctor of Historical Sciences,
Professor, Leading Research Fellow,
Head of Department of Contemporary History and Politics,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine, Kyiv

***Abstract.** The article aims to clarify the consequences of the impact on the daily life of the rural population of the processes of denationalization (decommunalization) of social and utility infrastructure. **The methodology** is based on the principles of historicism, systematic study and verification. The scholar employed problem and chronological as well as retrospective methods. **The research novelty** comes from expanding the understanding of changes in the social structure of Ukrainian society, rural development after 1991, clarifying the impact of the processes of decommunalization of the sphere on rural everyday life. **The issue has been studied** by Ya. Fedorenko, L. Kovpak, and M. Ignatenko. The works of economists V. Prokopa and O. Pavliv as well as published source materials contributed to the reconstruction of various aspects of changes in the living conditions of the rural population. **The main results** of the study: we have established general trends in the development of forms of ownership of enterprises providing consumer services to the population, revealed the relationship between complex transformation processes in the socio-economic sphere of the village and the living conditions of the population, and shown the unevenness of the socio-economic development of Ukraine's villages, in particular, the penetration of modern styles and tastes into large villages and the archaization and degradation of life in depressed villages.*

***Key words:** countryside, everyday life, decommunalization, population, living conditions, property, housing, economy, trade, construction.*